ZESZYTY NAUKOWE WYŻSZEJ SZKOŁY PEDAGOGICZNEJ
W BYDGOSZCZY
Studia Filologiczne z. 45 Filologia Rosyjska (19)

BEATA TROJANOWSKA

KILKA UWAG O POETYCE TYTUŁÓW WŁODZIMIERZA ODOJEWSKIEGO

Twórczość Włodzimierza Odojewskiego (1803-1869) - pisarza, myśliciela i publicysty reprezentuje ważny etap w rozwoju rosyjskiego romantyzmu lat dwudziestych i trzydziestych XIX wieku. W tym czasie Odojewski znajdował się w samym centrum życia literackiego i kulturalnego w Rosji. Jego przyjaciółmi byli Aleksander Gribojedow, Wilhelm Küchelbecker i Dymitr Wieniewitinow. Z zainteresowaniem i uznaniem odnosił się do twórczości Odojewskiego Aleksander Puszkin, ścisłe związki łączyły go z Lermontowem[1]. Dorobek literacki tego mało znanego twórcy może stanowić interesujący materiał badawczy dla rozważań nad poetyką tytułów. Ujawnia bowiem ściśły związek tytułów z treściami ideowymi poszczególnych dzieł literackich, z ich kompozycją, gatunkiem literackim, będąc jednocześnie zwierciadłem epoki, w którym odbija się postawa ideologiczna pisarza[2].

Nasze uwagi dotyczące powyższego zagadnienia ograniczyliśmy tylko do wybranych utworów Odojewskiego opublikowanych na łamach rosyjskich czasopism lubomudrów "Мнемозина" i "Московский Вестник" wydawanych w latach 1824-1830. We wspomnianym okresie poglądy Odojewskiego krystalizowały się pod wpływem romantycznej filozofii niemieckiej Wilhelma Schellinga i Lorenza Okena. Odojewski stał się jednym z czołowych przedstawicieli schellingianizmu w Rosji, a przy tym prekursorem nowych dróg w literaturze rosyjskiej i twórcą nowych gatunków[3]. Był prezesem Stowarzyszenia Lubomudrów (1823-1825), współwydawcą wspomnianego almanachu "Мнемозина", publikował również swe utwory w piśmie "Московский Вестник". W latach dwudziestych i trzydziestych XIX wieku twórczość Odojewskiego - jak podkreślał B.Galster - "...najpełniej wyrażała idee lubomudrów i ich kontynuatorów. Wyrastała z ducha »niemieckiej partii« w ówczesnej literaturze rosyjskiej. Sam zresztą Odojewski pozostawał pod silnym urokiem Ludwicka Tiecka, Novalisa, E.T.A. Hoffmana"[4]. Wszystkie te fakty wpłynęły również na poetykę tytułów utworów pisarza. Tytuł stanowi integralną część dzieła literackiego, a jego granice wytyczają dwie płaszczyzny: wewnętrzną, zwróconą w stronę tekstu oraz zewnętrzną, odnoszącą się do języka, literatury, świata kulturowo-historycznego[5]. Badacze zajmujący się powyższą problematyką, wśród nich: Z. Barański[6], N.A. Kożina, E.W. Dżandżakowa[7] opracowali wiele różnych typologii tytułów, dokonując ich podziału z uwzględnieniem dwóch podstawowych relacji: tytuł a utwór oraz tytuł a język, literatura w ogóle.

Spróbujmy chociażby częściowo przedstawić powyższe postulaty badawcze w odniesieniu do twórczości Odojewskiego lat 1824-1830. Pisarz zadebiutował na łamach almanachu "Мнемозина" w roku 1824. W piśmie, uważanym za trybunę rosyjskiego romantyzmu filozoficznego[8], opublikowane zostało jego opowiadanie *Starcy albo wyspa Panchaj (Dziennik Arysta)*. Utwór ten realizował programowe założenia estetyczno-literackie prezesa Stowarzyszenia Lubomudrów. Wśród nich na uwagę zasługuje zagadnienie twórcy, idea poznania i samodoskonalenia się oraz swoista antynomia zachodząca w relacji młodość - starość. Tytuł utworu ujawnia właśnie tę ostatnią z wymienionych cech. Już w tytule Odojewski sygnalizuje przeciwstawienie dwóch biegunowych pojęć abstrakcyjnych - młodości i starości. Tytuł wykazuje więc związek z treściami ideowymi opowiadania. W pierwszej części tytułu *Starcy albo wyspa Panchaj* pisarz przeciwstawia starości wyspę Panchaj, która symbolizuje wieczną młodość. Bohater opowiadania - Aryst podróżuje po Arabii i wyspie Panchaj, gdzie znajduje się świątynia Jupitera, zaś wody opływające ową świątynię mają cudowny dar: " Każdy napiwszy się owych wód młodniał pomału i doszedłszy do wieku młodzieńca stawał się nieśmiertelny"[9]. Czaiło się w tym jednak wielkie niebezpieczeństwo - wszystko to powinno odbywać się stopniowo, albowiem kto chciałby od razu posiąść młodość, w końcu musiałby umrzeć, dochodząc do stanu niemowlęctwa. Jeszcze ściślejsze zespolenie owej antynomii w sygnalizowanym opowiadaniu prezentują postaci starców-młodzieńców. Albowiem bohaterowi utworu na wyspie Panchaj jawią się dzieci o twarzy starców. Taka charakterystyka osób jest trochę fantastyczna, lecz w pełni wyjaśniająca intencje pisarza. Stanowi swoiste przesłanie o charakterze dydaktyczno-moralizatorskim. W przekonaniu Odojewskiego bowiem zespolenie doświadczenia, mądrości, tak typowych dla wieku starczego z zapałem, siłą i młodzieńczą energią jest środkiem do poznania, zdobycia szeroko rozumianej wiedzy. Podtytuł opowiadania, dany w nawiasie, *Dziennik Arysta,* rozszerza zakres podjętej przez Odojewskiego problematyki twórcy. Postać Arysta jest w dużym stopniu autobiograficzna i wykreowana została przez autora na bohatera romantycznego. Słowo "dziennik" zamieszczone w podtytule podkreśla charakter introspekcyjny opowieści snutych przez głównego bohatera, który pozostaje w opozycji wobec ludzi wiodących pozbawioną ideałów egzystencję, wrogo nastawionych do nauki i filozofii. Właściwie w tytule omawianego utworu zostały zasygnalizowane wszystkie istotne dla autora kwestie. Z pewnością tytuł ten jest daleki od zwięzłości i lapidarności, prezentuje natomiast typową dla prezesa Stowarzyszenia Lubomudrów skłonność do wypowiedzi długich, wyczerpujących, często o charakterze moralizatorsko-dydaktycznym, a także specyficzną dla niego metaforyczność. Danuta Danek[10], rozpatrując zagadnienie tytułu utworu literackiego, zwraca uwagę na dwie podstawowe jego funkcje: identyfikującą, wskazującą na jednostkowość danego dzieła oraz funkcję wprowadzenia do utworu inicjalnej metawypowiedzi. W przypadku utworu *Starcy albo wyspa Panchaj. (Dziennik Arysta)* ta druga funkcja odgrywa dominującą rolę.

W roku 1824 na łamach pisma "Мнемозина" Odojewski opublikował także utwór zatytułowany *Cztery apologi*. W tytule o charakterze informacyjnym[11] zasugerował jedynie

przynależność gatunkową swego utworu. Zjawisko operowania kategoriami gatunków literackich było bardzo popularne w okresie klasycyzmu. Nie należy jednak zapominać, że - jak twierdzi Z. Barański - "Oświeceniowy racjonalizm zaważył na umysłowości rosyjskiej elity kulturalnej na początku XIX wieku"[12]. Do tej grupy z pewnością winniśmy zaliczyć także Odojewskiego. Forma apologu - specyficznej przypowieści filozoficznej bliska jest niewątpliwie ideałom myśli romantycznej. Apolog, będący opowiadaniem-alegorią, ma zwykle charakter dydaktyczno-moralizatorski. Nawiązuje do staroindyjskiej *Pańczatantry* i przypomina pod wieloma względami *Charaktery* La' Bruyera[13]. Tytuł *Cztery apologi* ujawnia pewne cechy twórczości Odojewskiego: związek jego utworów z filozofią, zainteresowanie ideami ogólnofilozoficznymi, skłonność do moralizowania, czynienie pewnych uogólnień, szukanie nowych dróg artystycznego wyrazu na pograniczu publicystyki i literatury. Na cykl *Cztery apologi* składają się opowiadania *Derwisz, Słońce i młodzieniec, Dwaj magowie* oraz *Alogiusz i Epimenides*. Zmienia się ich fabuła, tematyka, lecz istota problemu: prezentacja relacji zachodzących między nauką i sztuką a codziennością pozostaje niezmieniona. Tytuły tych opowiadań zawierają bliższe określenie czołowych bohaterów[14], nawiązując jednocześnie w swym nazewnictwie do tradycji kultury Wschodu.

Tytułowa postać pierwszego z utworów Odojewskiego Derwisz w języku perskim < darwisz > oznaczała członka muzułmańskiego bractwa religijnego o charakterze mistycznym, a w krajach tureckich i perskich pobożnego żebraka wędrownego[15]. Wydaje się, że Derwisz Odojewskiego stanowi kompilację przytaczanych wyżej określeń słownikowych. Zadaniem Derwisza jest głoszenie cnót wyższych, opierających się na ciągłym doskonaleniu własnego umysłu. Ma on przekonać "bezmyślny tłum" o potrzebie nieustannego kształcenia się i zdobywania wiedzy.

Tytuł drugiego opowiadania *Słońce i dziecko* składa się z dwóch rzeczowników o symbolicznym znaczeniu. Na pierwszy rzut oka niedostrzegalny kontrast słów słońce i dziecko dostrzec można dopiero po lekturze utworu Odojewskiego. Słońce to symbol władzy, mądrości, nauki i światła, zaś dziecko symbolizuje istotę niedorosłą, o niesprecyzowanych poglądach, pełną nieufności do mądrych rad innych.

Problem elitarności twórcy, którego geniusz zobowiązuje do ciągłego doskonalenia umysłu stanowi temat również kolejnego apologu *Dwaj magowie*. Dla rozważań nad poetyką tytułów powyższy tytuł jest szczególnie ciekawy i znaczący. Dla jego właściwej interpretacji należałoby określić zakres znaczeniowy słowa "mag" < łac. magus, gr. mágos, ze st. per. magusz> oznaczającego: 1)kapłana w starożytnej Persji zajmującego się magią i astrologią, 2)w Biblii mędrca ze Wschodu, czarodzieja, czarownika i czarnoksiężnika[16]. Jeden z magów w apologu to czarodziej - mędrzec, który podjął się sporządzenia życiodajnego eliksiru i osiągnął cel dzięki swej pracowitości. Drugi zaś z magów nie posiadał w sobie wytrwałości niezbędnej do podjęcia żmudnego i długotrwałego badania, nie potrafił zrezygnować z rozkoszy życia dla obranego celu i musiał ponieść klęskę. Każdy z prezentowanych magów

jest inny, co trafnie różnicuje tytułowe słowo "dwaj". Cyfra "dwa" sugeruje antytezę, przeciwstawienie, właśnie ową inność magów - bohaterów.

Tytuł czwartego opowiadania Odojewskiego: *Alogiusz i Epimenides* wyróżnia główne postaci przypowieści, tworzące specyficzny kontrast i dwa odmienne światopoglądy. Imię tytułowego Alogiusza - poprzez skojarzenia semantyczne - stanowi pewną deklarację ideową bohatera o tym właśnie imieniu. Nawiązuje bezpośrednio do alogizmu <a+logika>, poglądu filozoficznego negującego możliwość adekwatnego poznania rzeczywistości za pomocą logiki i dyskursywnego myślenia[17]. Zgodnie z powyższym Alogiusz jest osobą negującą logiczne rozumowanie. Jego adwersarz - Epimenides reprezentuje odmienne zapatrywania na świat. Jest on mędrcem, który niesie lampę - symbol nauki, wiedzy, umysłowej jasności. Tę właśnie lampę próbuje zgasić Alogiusz, lecz ona zamiast gasnąć, świeci coraz silniejszym płomieniem. Kończący przypowieść komentarz autora ma charakter moralizatorsko-dydaktyczny i nawołuje do nieustannego kształcenia i doskonalenia umysłu.

W drugim tomie almanachu "Мнемозина" Odojewski zamieścił opowiadanie zatytułowane *Eladiusz - obrazek ze świeckiego życia.* Tytuł ten ma budowę dwuczłonową. Część pierwsza zawiera bliższe określenie bohatera, druga zaś ma charakter informacyjny,[18] wyjaśniający. Takie zestawienie w tytule dwóch różnych pojęć wydaje się nieprzypadkowe. Albowiem Eladiusz - główny bohater utworu jest przedstawiany w konwencji romantycznej estetyki lubomudria, zaś jego styl życia, preferowane wartości przeciwstawiane są pasywnemu, "świeckiemu", pozbawionemu wartości duchowych stylowi życia ówczesnego społeczeństwa. Sygnalizowany tytuł ma odniesienie zarówno do czasów współczesnych Odojewskiemu, do jego przekonań estetycznoliterackich lat dwudziestych i trzydziestych XIX wieku, jak też stanowi ważny wyznacznik realizacji wewnętrznej struktury utworu.

Tytuł kolejnego opowiadania Odojewskiego *Moja ochmistrzyni* to przykład tytułu - przenośni.[19] Autora interesuje problem geniuszu ludzkiego i twórczego natchnienia. Bohater utworu - poeta jest prześladowany przez irracjonalną zjawę, tytułową "ochmistrzynię", która usiłuje mu przeszkadzać w twórczej samorealizacji. Postać owa stanowi uosobienie ludzkich przywar i ułomności. Przybiera w opowiadaniu realne kształty: "...to była kobieta ubrana w czarny, męski płaszcz...ona nie mogła się podobać, ale niedbale przewiązany krawat, niestarannie narzucone ubranie dodawało jej jakiegoś tajemniczego uroku."[20] Nastrojowość opowiadania *Moja ochmistrzyni*, jego tajemniczość i irracjonalność można łatwo odnaleźć w innym utworze Odojewskiego zamieszczonym w piśmie "Московский Вестник", zatytułowanym *Dwa dni z życia kuli ziemskiej*. Tytuł ten ma charakter informacyjny. Sam temat opowiadania - pogłoski o bliskim końcu świata związanym z ukazaniem się komety pisarz wykorzystał do prezentacji własnych zapatrywań dotyczących naukowego wyjaśnienia zjawisk przyrody. Utwór ten składa się z dwóch części, niejako dwóch różnych dni w dziejach ludzkości. Podkreśla to w tytule liczebnik "dwa". W pierwszej części apologu przedstawiona została uczta u hrabiny B. Jej goście wiodą spory i kłótnie na temat irracjonalnego zjawiska, wykazując całkowitą ignorancję w sferze nauki. Drugą część opowiadania stanowi rozmowa

ojca z synem. Prezentują oni dwa różne spojrzenia na świat w obliczu głoszonej zagłady. Syna, przekonanego o nieuchronności końca świata i cywilizacji, drażni starczy spokój ojca. Natomiast postawa ojca, pełna życiowej mądrości i doświadczenia, bliska jest przekonaniom samego autora opowiadania.

Na łamach pisma "Московский Вестник" ukazał się również utwór Odojewskiego noszący tytuł *Chwila widzenia.* Nawiązywał on do wcześniejszych apologów pisarza opublikowanych w almanachu "Mnemozyna". Tytuł tego utworu miał również charakter przenośni. Jego tematyka dotyczyła relacji twórca - natchnienie poetyckie, a więc zagadnień szczególnie ważnych dla schellingianizmu rosyjskiego. Bohater opowiadania jest człowiekiem młodym i wrażliwym, który w twórczej ekstazie może ogarnąć wszechświat w sposób graniczący z siłą tajemną. Owa "chwila widzenia" to moment twórczego uniesienia, opisywanego w następujący sposób: "Ty poczujesz w sobie nowe istnienie, nowe życie, nieoczekiwanie wlewające się do twojej piersi. Słodka męka rozpali twoje serce, ono zabije silnie i gwałtownie. Płomienna ręka przesłoni twoje oczy i one zamkną się na wszystko, co dotychczas widziały. Dusza zmieni się w twoje usta, a wargi twoje otworzą się na nową nie poznaną wcześniej przyrodę"[21]. Młody bohater *Chwili widzenia* jest osamotniony. W momencie natchnienia dąży do pełnej izolacji, by skryć ten święty dar Boski przed "nieoświeconym tłumem".

Wspomniane tytuły utworów Odojewskiego, zamieszczonych w ówczesnych periodykach "Мнемозина" i "Московский Вестник", reprezentują utwory jednego cyklu - apologu. Są jednoczecześnie wyrazem estetycznoliterackiego programu rosyjskiego lubomudria i tworzą specyficzny system zarówno leksykalny, jak i semantyczny. Zakres pola semantycznego określają pojęcia: twórca - samopoznanie. Jest to relacja bardzo reprezentatywna dla twórczości Odojewskiego lat dwudziestych i trzydziestych ubiegłego stulecia. Zwrócił na to uwagę rosyjski badacz literatury romantycznej - Eugeniusz Majmin, wskazując jako główną ideę filozoficzną wyrażoną w jego apologach ideę "bliską wielu romantykom, a szczególnie rosyjskim lubomudrom: konieczność poznania i samopoznania i ściśle z tym związaną konieczność samodoskonalenia się"[22].

Na charakter tytułów apologów Odojewskiego miały więc wpływ zapatrywania estetycznoliterackie rosyjskiego lubomudria, specyfika literackiej realizacji gatunku apologu (skłonność do filozofowania, dygresje natury moralizatorsko-dydaktycznej, środki artystycznej prezentacji - metafory), a także rosyjskie realia lat dwudziestych XIX wieku (zastój intelektualny ówczesnego społeczeństwa).

PRZYPISY

1 Е.А. Маймин: *В. Одоевский и его роман Русские ночи,* W: В. Одоевский: *Русские ночи,* Ленинград 1975, с. 248.

2 Na podstawie S. Skwarczyńska: *Wstęp do nauki o literaturze,* Warszawa 1954, t.I, s. 454.

3 Na podstawie Е. А. Маймин: *О русском романтизме,* Москва 1975, с. 200.

4 B. Galster: *Literatura lat 1826-1842,* W: *Historia literatury rosyjskiej,* Warszawa 1976, t.I, s. 552.

5 Według Н.А.Кожиной: *Нечто больше чем название,* "Русская речь", 1984, ч.VI, с. 26-32.

6 Z. Barański: *Poetyka tytułów Aleksandra Puszkina,* W: *O poetyce tytułów Aleksandra Puszkina,* Poznań 1975, s. 137-144.

7 Е.В. Джанджакова: *О поэтике заглавий,* W: *Лингвистика и поэтика,* Москва 1979, с. 207-214.

8 В. Сахаров: *Философский романтизм любомудров в поэзии мысли,* W: *История романтизма в русской литературе,* Москва 1979, с. 47.

9 "Мнемозина", ч.I, с.4. (Wszystkie cytowane fragmenty utworów Odojewskiego i prac krytycznych zostały przetłumaczone przez autorkę niniejszego artykułu).

10 D. Danek: *O tytule utworu literackiego,* W: "Pamiętnik Literacki", 1972, cz.4, s. 144-174.

11 Cytuję za Z. Barańskim, op.cit., s. 142.

12 Ibidem, s. 143.

13 K. Lis: *Proza Włodzimierza Odojewskiego lat dwudziestych XIX wieku,* W: Studia Filologiczne, Zeszyt 7, Filologia Rosyjska, Bydgoszcz 1980, s. 13.

14 Cytuję za Z. Barańskim, op.cit., s. 142.

15 *Słownik wyrazów obcych,* Warszawa PWN 1980, s. 146.

16 Ibidem, s. 442.

17 Ibidem, s. 23.

18 Cytuję za Z. Barańskim, op. cit., s. 142.

19 Ibidem, s. 141.

20 "Мнемозина", ч.IV, с. 45.

21 "Московский Вестник", ч.II, с. 145-146.

22 Е. А. Маймин: *О русском* ..., op. cit., с. 206.

НЕКОТОРЫЕ ЗАМЕЧАНИЯ О ПОЭТИКЕ ЗАГЛАВИЙ ВЛАДИМИРА ОДОЕВСКОГО

Резюме

Настоящая статья представляет собой попытку определить поэтику заглавий Владимира Одоевского (1803-1869) на основании его произведений, напечатанных

в альманахе "Мнемозина" и журнале "Московский Вестник" с 1824 по 1830 год. В указанное время Одоевский находился под влиянием мысли Шеллинга, был выдающимся представителем русского шеллингианства и в то же время предшественником нового направления в русской литературе, был также создателем новых жанров - аполога и философской повести. Все эти факторы нашли отражение в поэтике заглавий произведений писателя, опубликованных в двадцатые годы XIX века в России.

Цель статьи - указать поэтику заглавий Одоевского в отношении как к внутреннему плану апологов, так и к внешнему эстетико-литературному миру этого русского мыслителя. В поэтике заглавий Одоевского отражены программные идеи русского любомудрия. Они образуют в произведениях Одоевского своеобразную семантическую и лексическую систему. Ее определяют понятия: творец - самосознание. Характер заглавий рассказов-апологов Одоевского указывает также на взаимообусловленность реальной жизни двадцатых годов прошлого века и эстетических литературных взглядов московских идеалистов. Прежде всего это проявляется в специфической литературной реализации жанра аполога у Одоевского, как склонность к философствованию, нравоучительные отступления, применение метафоры как средства художественного представления.